

TATIANA LITWINOWA

Dnieprzański Uniwersytet Narodowy im. Ołesia Honczara,

Dniepr (Ukraina)

ORCID: 0000-0002-8682-2819

Михайло Павлович Позен в ієрахіях просторових та етнічних ідентичностей

Михайло Павлович Позен (1798–1871) у контексті проблеми «Добри та погані сусіди», «Свій-інший-чужий» не випадково опинився в центрі уваги. Державний і громадський діяч, він був ангажований не тільки в український регіональний, а й у загальноросійський потік бурхливих подій епохи реформ та економічної модернізації 1860–1870-х рр. у Російській імперії. Великий землевласник, який володів маєтками і на українських теренах, і в Московській губернії, М. Позен також був вписаний у різні дворянські середовища. Його походження, особливості біографії, різнобічна діяльність на громадській на господарській ниві не могли залишитися непоміченими як сучасниками, так й істориками. Отже, особа М. Позена – це зручний привід уявити, як сприймався цей герой не тільки в етнічній чи регіональній площині, а й у різних соціальних та культурних ландшафтах, що, своєю чергою, вплинуло й на його історіографічний образ.

Син лікаря єврея, він разом із братом Іваном у 1817 р. за підтримки Товариства ізраїльських християн, яке популяризувало хрещення і надавало подальшу допомогу євреям-вихрестам та їхнім сім'ям, був конвертований¹, а 1836 р. отримав диплом на дворянство і герб². М. Позен зробив стрімку кар'єру, розпочавши службу в Департаменті народної освіти, згодом працював у Департаменті державного майна, Департаменті різних податків і зборів, був чиновником для особливих доручень при управителі Військовим міністерством,

¹ И. Давидович, *Позен Михаил Павлович, в: Русский биографический словарь*, под наблюдением А.А. Половцова, Санкт-Петербург 1905, с. 265–266.

² Н.П. Чулков, *Русское дворянство еврейского происхождения*, «Вестник архивиста» 2002, № 4–5, с. 304.

керував 1-м відділенням Канцелярії генерального штабу, 1-м відділенням Канцелярії Військового міністерства, був старшим чиновником Воєнно-похідної канцелярії імператора, управляв справами Комітету по устрою Закавказького краю, VI тимчасовим Відділенням Імператорської канцелярії, в якій зосереджувалися справи по Закавказзю. Вважається, що саме завдяки М. Позену та його програмі організації цивільного управління цим краєм, представленій Миколі I, 1842 р. було створено VI Тимчасове Відділення у складі Канцелярії імператора та Комітет по справам Закавказького краю. Управляючим VI відділенням був призначений М. Позен, який водночас став членом Комітету по Закавказзю³. У відставку Позен вийшов 1845 р. таємним радником, сенатором, кавалером багатьох орденів, у тому числі пруського ордену Красного орла 3-го ступеню, австрійського ордену Леопольда, ордену Станіслава 1-го ступеню⁴.

У контексті теми важливо, що М. Позен мав не аби який досвід фінансово-господарської та законотворчої роботи, оскільки працював у численних комітетах і комісіях по управлінню та перевірці різних установ – комісіях по устрою дому Військового міністерства, по Сестрорецькому збройному заводу, комітетах для виявлення зловживань по заготівлі та доставці лісоматеріалів для кораблебудування, по устрою Чорноморського козачого війська, брав участь в укладанні продовження «Зводу військових законів», проекту нового «Учреждения» по управлінню Закавказьким краєм тощо⁵.

М. Позен, як вище зазначено, був також значним землевласником і володів у Полтавській губернії великим маєтком Оболянь з двома селами, більше ніж 4 тисячами душ кріпосних обох статей⁶. З 348 селянських господарств 69 були переведені на оброк, інші переважно відбували панщину⁷. Крім полтавського, він мав маєток з більш

³ В.Н. Мальцев, *Формирование центральных органов управления Кавказом: VI временное отделение и комитет по делам Закавказского края (1842–1845 гг.)*, The Bulletin of Adyghe State University: Internet Scientific Journal, http://www.vestnik.adygnet.ru/files/2007.2/448/maltsev_2007_2.pdf [доступ: 22.07.2022].

⁴ Т. Литвинова, *Позен Михайло Павлович*, в: *Енциклопедія історії України: додатк. Том*, кн. 1: А–Я, ред. В.А. Смолій, Київ 2021, с. 436–437.

⁵ И.Ф. Павловский, *К истории Полтавского дворянства. 1802–1902. Очерки по архивным данным*, т. 2, Полтава 1907, с. 53–54; И. Давидович, *Позен Михаил Павлович*, с. 265–266.

⁶ П. Бодянский, *Памятная книжка Полтавской губернии за 1865 год*, Полтава 1865, с. 313.

⁷ *Приложения к трудам Редакционных комиссий по крестьянскому делу. Сведения о помещичьих имениях*, т. 6: *Полтавская губерния*, Санкт-Петербург 1860, с. 48–49.

як 5 тис. десятин землі та 1505 кріпосних чоловічої статі у Богородицькому повіті Московської губернії. Опис устрою московського маєтку, надрукований 1858 р. у «Журнале сільського господарства»⁸, дає можливість уявити стиль управління, а також ставлення поміщика до своїх обов'язків загалом та до надзвичайно актуальної у той час селянської справи зокрема. Судячи з цього опису, відповідей Позена на питання Комітету цукроварів про організацію та роботу його Мар'їнського цукрового заводу в Хорольському повіті Полтавської губернії⁹, а також свідчень сучасників, після виходу у відставку та переїзду до свого українського маєтку Позен невдовзі довів його до самого квітучого стану, чим викликав у краї загальну повагу¹⁰. Цей дідич зарекомендував себе як відповідальний та практичний господар, який дбав про добробут своїх підданих, не допускаючи їх до розорення. Однак в історіографії Селянської реформи за М. Позеном міцно закріпилась репутація кріпосника, консерватора, реакціонера, плантатора, «адепта старорежимних порядків»¹¹. У даному випадку не буду вдаватись до детального розгляду всіх причин формування саме такого образу, оскільки, по-перше, це частково вже зроблено в історіографії¹², по-друге, потребує спеціальної уваги. Зупинюся лише на декількох важливих моментах, які дозволяють відчути особливості сприйняття персони М. Позена в столичному та місцевому українському середовищах.

І сучасниками, й істориками М. Позен визнавався однією з важливих фігур у процесі підготовки Селянської реформи. Його вплив

⁸ *О настоящем устройстве крестьян имения Позена Московской губернии в Богородицком уезде*, «Журнал сельского хозяйства» 1858, № 8, раздел V, с. 1–8.

⁹ *Ответы на вопросы Комитета Гг. Сахароваров, по Мар'їнскому свеклосахарному заводу, помещика М.П. Позена, Полтавской губернии Хорольского уезда, при с. Демяновке*, «Журнал сельского хозяйства» 1855, № 6, с. 173–198.

¹⁰ *Из записок барона (впоследствии графа) М.А. Корфа*, «Русская старина» 1900, г. 31, т. 101, кн. 1, январь, с. 54.

¹¹ И. Иванюков, *Падение крепостного права в России*, Санкт-Петербург 1903, с. 85; П.А. Зайончковский, *Отмена крепостного права в России*, Москва 1968, с. 111; Л.Г. Захарова, *Самодержавие и отмена крепостного права в России 1856–1861*, Москва 1984, с. 31, 189, 198; Б.Г. Литвак, *Переворот 1861 года в России: почему не реализовалась реформаторская альтернатива*, Москва 1991, с. 89; В.С. Шандра, *Рец. на: П. Захарченко. Развитие права собственности на землю в Украине (середина XVIII – перша чверть XX ст.)*, Київ 2008, «Український історичний журнал» 2008, № 6, с. 220.

¹² М. Буланій, *Життя та діяльність М. Позена в джерелах особового походження*, в: *Roxolania Historica=Historical Roxolania: наук. зб., вип. 2*, ред. Ю.А. Святець, Дніпро 2019, с. 32–48; Т. Литвинова, *«Поміщицька правда». Дворянство Лівобережної України та селянське питання наприкінці XVIII – в першій половині XIX ст. (ідеологічний аспект)*, Дніпро 2011.

на урядову політику у 1857–1858 рр. для істориків є беззаперечним. У 1855–1856 рр. він одним з перших подав Олександрю II декілька записок, які стосувались організації процесу підготовки реформ у Росії. За розпорядженням імператора записка «О мерах освобождения крепостных крестьян» розглядалася в Міністерстві внутрішніх справ та Секретному комітеті, які ще не мали чіткої програми реформування, і, як вважала Л.Г. Захарова, «вынудила Министерство хотя бы отчасти уточнить свою ориентацию в крестьянском вопросе»¹³. А записка «О системе улучшения по основным предметам государственного управления», за думкою В.Г. Чернухи, відіграла важливу роль у створенні 1857 р. Ради міністрів¹⁴.

Вплив же М. Позена на Я.І. Ростовцева, члена Державної ради, члена Секретного (Головного) комітету з селянського питання, голови Редакційних комісій, ключового будівничого Селянської реформи, підкреслювали майже всі, хто так чи інакше торкався стосунків цих діячів¹⁵. Свої перші уявлення про селянську проблему і можливі шляхи її розв'язання Я.І. Ростовцев, який зовсім не був готовий до законодавчої діяльності, значною мірою формував на основі записок М. Позена¹⁶. За його дорученням останній уклав так звану Програму 21 квітня 1858 р. для роботи Губернських дворянських комітетів з покращення побуту поміщицьких селян¹⁷ (хоча участь М. Позена в офіційних документах і не фіксувалася), яка була затверджена Головним комітетом у присутності імператора. Прийняття саме цієї Програми стало, імовірно, однією з причин різко негативного ставлення до М. Позена з боку ліберальних чиновників Міністерства внутрішніх справ, які ще в березні 1858 р. запропонували свій варіант програми.

На цей момент, через стрімку кар'єру цього єврея-вихреста (за 25 років, не маючи військового чину, пройшов шлях від копіїста до директора Канцелярії Воєнного міністерства, статс-секретаря

¹³ Л.Г. Захарова, *Самодержавие и отмена крепостного права в России 1856–1861*, с. 30–31.

¹⁴ В.Г. Чернуха, *Совет министров в 1857–1861 гг.*, «Вспомогательные исторические дисциплины» 1973, вып. 5, с. 125–126.

¹⁵ Ф.П. Еленев, *Первые шаги освобождения помещичьих крестьян в России*, «Русский архив» 1886, № 7, с. 381–382; *Записки сенатора Я.А. Соловьева о крестьянском деле*, «Русская старина» 1900, г. 31, т. 101, кн. 1, январь, с. 245, 250 та інші.

¹⁶ П.А. Зайончковский, *op. cit.*, с. 69.

¹⁷ Ф.П. Еленев, *op. cit.*, с. 382; М.Є. Слабченко, *Матеріали до соціально-економічної історії України XIX століття*, Київ 1925, т. 1, с. 291.

імператора), в певних колах за ним закріпилася репутація «вискочки». Один з можливих номінантів на пост міністра фінансів, М. Позен у молодих бюрократів не міг не викликати роздратування. Його широка обізнаність з державними справами, підкріплена практичністю успішного крупного господаря, що мав мастки не тільки у землеробському, а й у промисловому регіоні, власна незалежна думка також не імпонували міністерським реформаторам.

До того ж у столичних колах навряд чи були забуті резонансні конфлікти М. Позена з Є.Ф. Канкріним та М.С. Воронцовим. «Замечательная трудоспособность, необыкновенная сообразительность и природные дарования по счетной части»¹⁸ сприяли швидкому піднесенню М. Позена по службі в міністерстві фінансів, починаючи з 1834 р. Однак конфлікт з міністром фінансів графом Є. Канкріним, якому не сподобався укладений М. Позеном проект нового устрою воєнного міністерства, став основою для формування серед представників вищих владних структур негативного ставлення до нього.

Однак вирішальну роль у завершенні чиновницької кар'єри М. Позена відіграла історія з новоросійським генерал-губернатором графом, згодом князем, М.С. Воронцовим. Призначення цього «знаменитого воина и государственного мужа»¹⁹ намісником Закавказзя, як вважали сучасники, відбулося з подачі саме М. Позена. Завдяки його проекту по реорганізації цього регіону новий намісник Кавказу отримав надзвичайно широкі повноваження. Але управляючий VI відділенням Імператорської канцелярії, законник Позен не захотів поступитися М.С. Воронцову, який «действовал и держал себя по отношению к подчиненным как высокомерный и независимый феодал» і, за словами відомого мемуариста Ф.Ф. Вігеля,

от подчиненных ему чиновников [...] требовал личной ему преданности и службы не государству, а лично ему, Воронцову, словно феодальному сюзерен²⁰.

Тому співчуваючих Позену у цьому конфлікті було немало.

¹⁸ П.П. Семенов-Тянь-Шанский, *Эпоха освобождения крестьян в России (1857–1861 гг.) в воспоминаниях бывшего члена-эксперта и заведовавшего делами Редакционных комиссий*, Санкт-Петербург 1911, т. 1, с. 61.

¹⁹ М.А. Корф, *Записки*, Москва 2003, с. 342 [тексты без сокращений по единственной публикации в журналах «Русская Старина» за 1899–904 гг., предоставленных издателю А.Л. Александровым].

²⁰ Е.И. Индова, *Крепостное хозяйство в начале XIX века. По материалам вотчинного архива Воронцовых*, Москва 1955, с. 37.

У листах 1845 р. з Парижу, куди також швидко долітали чутки про позенівсько-воронцовські відносини, М.І. Греч писав Ф.В. Булгарину:

Я очень тебе обяван за письмо с подробностями о Позене [...].

Я здесь ничего об этом не знаю. М.П. Позену скажи, что и здесь все, кто его знает, принимают искреннее в его судьбе участие, и все уверены, что он в скором времени будет на высшем месте. Царь справедлив, а Позенов у нас мало²¹.

Особисто знайомий з М. Позеном професор О.В. Нікітенко, «зоркий, злой наблюдатель российской действительности, которую оценивал с точки зрения классического либерала»²², щодо цього конфлікту писав:

Позен настолько умен и сознателен, что не мог занимать важное место без влияния, а граф Воронцов не мог допустить, чтобы между ним и государем состоял посредником умный человек²³.

Обізнані з цією справою сучасники визнавали, що М. Позен «был прав в этой истории» і сподівались на його новий кар'єрний злет. Однак Михайло Павлович рішуче розв'язав проблему, 31 січня 1845 р. попросивши у імператора відставки, про що у лютому повідомили газети.

Боротьба найбільш активних гравців Редакційних комісій за вплив на близького до імператора Я.І. Ростовцева також була однією з причин створення ще у сучасників того образу М. Позена, який міцно увійшов і в історіографічну традицію. Найбільш різкі негативні оцінки виходили саме з «ліберального» табору. Переконані у своїй правоті, чиновники-реформатори практично протиставляли свої позиції, як вони писали «новых деятелей, воспитанных на совершенно новых идеалах», «ловкой, но в сущности пустозвонной болтовне еврея прощелыги», «шарлатана, да еще последнего разряда», з «пронырливым и двуличным нравом». Особливо не обмежуючи себе в епітетах та гнівних випадках

²¹ Письма Н.И. Греча к Ф.В. Булгарину, публикация и коммент. А.И. Рейтблата, «Новое литературное обозрение» 2008, № 91, портал «Журнального Зала», <http://magazines.russ.ru/nlo/2008/91/gr9.html> [доступ: 22.07.2022].

²² А.В. Никитенко, *Дневник*, т. 1, Ленинград 1955, с. V–VII.

²³ Ibidem, с. 287.

ліберальні бюрократи і намагалися викривати його «ничтоже-ство», «торгашество», «несостоятельность»²⁴.

Часто повторювані в текстах опонентів М. Позена згадки щодо його походження засвідчують живучість сформованого ще на початку ХІХ ст. «стереотипу» єврея. Попри те, що єврей, який переходив у християнство, в очах закону миттєво переставав бути євреєм, в уявленнях російського суспільства та бюрократії він не перетворювався на «свого»²⁵. Незважаючи на те, що М. Позен не просто належав до тих конвертованих, а до тієї їх частини, яка сприяла діалогу між владою та євреями, саме етнічне походження часто робило його чужим у середовищі сановної, столичної еліти. Етнічним походженням пояснювались і персональні особливості. Досить промовистими в цьому сенсі виглядають характеристики М. Позена, надані відомим російським географом, ботаніком, економістом, державним діячем П.П. Семеновим-Тян-Шанським, який вважав, що саме

еврейская по происхождению национальность, со всеми крупными достоинствами и недостатками, несомненно выказывалась в его типе, и во всём складе его ума, и во многих чертах его характера²⁶.

Причини неприйняття М. Позена столичною публікою досить точно відчув відомий мемуарист барон М. Корф, який щодо нього писав:

Михаил Павлович Позен был человек умный, даже необыкновенно умный, и вместе добрый, благородный и благонамеренный. Но он имел против себя два важных обстоятельства: во-первых, свое происхождение, внушавшее недоверчивость к нему в общественном мнении, особенно между аристократией, во-вторых, нажитое им значительное состояние, которого добросовестные источники – несколько смелых спекуляций, участие в золотых промыслах, в военных откупах и проч. – весьма лишь немногим были в точности известны, так что масса,

²⁴ *Материалы для истории упразднения крепостного состояния помещичьих крестьян в России в царствование императора Александра II*, Берлин 1860–1861, т. 2, с. 87–90.

²⁵ С. Гольдин, *Еврей как понятие в истории имперской России*, в: *Понятия о России: к исторической семантике имперского периода*, т. 2, ред. А. Миллер, Д. Сдвижков, И. Ширле, Москва 2012, с. 353.

²⁶ П.П. Семенов-Тян-Шанский, *op. cit.*, с. 60.

всегда подозрительная и часто несправедливая, относила его богатства к корыстным действиям по службе. Если завистливая толпа могла еще сколь-нибудь перенести неслыханную, по происхождению и роду Позена, карьеру его, то уж никак не могла она простить ему внезапного его обогащения²⁷.

Саме тому М. Позен мав більше ворогів, ніж друзів.

Зрозуміло, в умовах жорсткого ідеологічного та інституційного протистояння останніх передреформених років ціль виправдовувала засоби. І певною мірою жорсткі інвективи противників-опонентів можна було б зрозуміти навіть без роздумів над ступенем їхньої справедливості. Але треба враховувати, що саме ці оцінки закріпились в історіографії, що, своєю чергою, завадило нормальному вивченню поглядів, позицій, мотивацій.

Майже обійденою увагою дослідників виявилась і діяльність М. Позена на регіональному рівні. Хоча серед українських діячів періоду реформ та Селянської реформи 1861 р. зокрема його ім'я називають найчастіше, щоправда, з традиційним маркуванням «кріпосник». Це можна пояснити історіографічною інерцією, певною мірою вірність вітчизняної історичної науки традиціям народницько-радянської історіографії у презентації соціальної історії ХІХ ст., неувагою до джерел, і в першу чергу до об'ємного комплексу, який, сподіваючись на справедливість нащадків, ще за життя сформував сам М. Позен²⁸. Спростовуючи наведені на нього наклепи і не прагнучи при цьому «умиротворити никакими об'ясненнями» своїх ворогів, він звертав увагу на відкритість всіх своїх справ і на наявність у нього письмових схвальних відгуків «многих из лучших людей того времени»²⁹. Будучи не тільки представником інтересів регіонального дворянства, а й членом-експертом Редакційних комісій, у свої «Бумаги по крестьянскому делу» М. Позен умістив значний за обсягом масив матеріалів, що стосувались як загальноросійського (від першої записки, поданої 7 квітня 1856 р. Олександрю ІІ, різноманітних

²⁷ М.А. Корф, *Записки...*, с. 343.

²⁸ *Бумаги по крестьянскому делу М.П. Позена = Memoires relatifs a la abolition du servage en Russie. Par M.P. Posen, Dresde[n] 1864.*

²⁹ *Ibidem*, с. 322–323.

зауважень по селянському питанню, ділового та приватного листування до документів Фінансової та Редакційних комісій), так і регіонального губернського рівня його діяльності (протоколи засідань дворянства Хорольського повіту, статті, «мнения» з журналів Губернського комітету, записки, «особые соображения» членів Полтавського комітету, примітки до загальних правил проекту Редакційних комісій, де висловлювалися міркування про «местные обстоятельства» тощо).

Саме ці папери дозволяють уявити, наскільки помітну роль відіграв М. Позен у роботі Полтавського губернського комітету з підготовки Селянської реформи, у якому він представляв дворянство Хорольського повіту і за вибором став заступником головуючого, предводителя губернської корпорації Л.В. Кочубея. Попри різницю у поглядах, безліч нюансів в ході обговорення проекту майбутньої реформи, у цьому середовищі М. Позен, швидше, сприймався як «емансипатор». Разом із А.В. Богдановичем він представляв інтереси свого краю в Редакційних комісіях у Петербурзі, де вони активно обговорювали проект реформи, обстоюючи за дорученням дворянської корпорації регіональну специфіку, властиву Лівобережній Україні, колишній Гетьманщині, до введення тут кріпосного права указом 1783 р.

На відміну від столичного дворянства, етнічне походження М. Позена і пов'язані з цим стереотипи для регіональної еліти не мали вирішального значення. Тим більше, що серед дворянства краю нащадки вихрестів, які зробили стрімку кар'єру ще в козацькі часи, були звичною справою. До того ж, варто нагадати, що для російського суспільства єврейська проблема постала лише після розподілів Речі Посполитої. В українських же регіонах, зокрема й у Гетьманщині (у тогочасній термінології – Малоросії), яка з кінця XVII ст. входила до складу Росії, єврейство не було зовсім чужим. Попри заборони російської влади на в'їзд євреям в кордони держави, купці єврейського походження вели активну торгівлю на території Гетьманщини як місцевими, так й іноземними товарами. Після ж чергової заборони 1742 р. євреям не тільки жити, а й в'їжджати до Росії, еліта цього козацького регіону, неодноразово звертаючись до центрального уряду, просила дозволу для євреїв якщо не на «жительство», то хоча б «о свободном для их

торговых промыслов в Малую Россию въезде» задля процвітання комерції краю³⁰.

Отже, в середовищі крайової еліти М. Позен був скоріше «своїм», виділяючись лише високим становищем таємного радника, статс-секретаря. Жорстко критичну позицію щодо підходів у вирішенні селянського питання зайняли здебільшого ті його місцеві опоненти, які, крім іншого, були орієнтовані на столичних бюрократів-реформаторів. Зокрема, великий поміщик, член Чернігівського комітету, член-експерт Редакційних комісій Г.П. Галаган заявляв: «... мы не имеем с Позеном ничего общего»³¹.

У зв'язку з характеристикою людських та ділових якостей М. Позена, гадаю, важливо звернутися також до опублікованих, але практично не врахованих дослідниками його біографії та Селянської реформи джерел. Йдеться про листи Є.І. Милорадович, до племінника, відомого історика та археографа, графа Г.О. Милорадовича, з яких найбільший інтерес у контексті теми представляють 11 пам'яток за 1860–1861 рр. Написані з-за кордону та з Полтави, ці епістоли що «вражають гостротою думки, широтою ерудиції, бездоганним смаком»³², цікаві не тільки відвертими, іноді жорсткими, висловлюваннями відносно важливих суспільних проблем та місцевих діячів. Крім дотепних спостережень над полтавською дворянською спільнотою, тут також містяться щирі оцінки особи М. Позена, які є особливо цінними, адже таких, що походять від колег по корпорації, вдалося виявити не так багато. Українська громадська діячка, фундаторка Літературного (згодом Наукового) Товариства ім. Т. Шевченка, велика поміщиця, Є.І. Милорадович називала М. Позена «гениальным евреем», пишалася дружбою з ним, не сумнівалася у його «глубокой честности» і була вдячна за «сердечное и разумное участие». Саме М. Позен переконав батька Єлизавети Іванівни, І.М. Скоропадського, творця дендропарку в Тростянці, віддати їй маєток, що дало не

³⁰ *Прошение малороссийского шляхетства и старшины вместе с гетманом, о возстановлении разных старинных прав Малороссии, поданное Екатерине II в 1764 году*, «Киевская старина» 1883, июнь, с. 341.

³¹ Р., *На заре крестьянской свободы (Материалы для характеристики общества) (1857–1861 гг.)*, «Русская старина» 1897, октябрь.-ноябрь.-декабрь., т. 92, с. 29.

³² О.Б. Коваленко, С.О. Половникова, *Передмова, в: «До тебе прихильна, дарма, що кавалергард»: Листи Є.І. Милорадович до Г.О. Милорадовича (1860–1865)*, упор. С.О. Половникова, Чернігів 2002, с. 3.

тільки фінансову самостійність новій власниці, а й фактично уможливило широку благодійницьку діяльність, у тому числі й в утворенні Товариства у Львові³³.

Дослідники біографії Є.І. Милорадович припускають, що саме під впливом М. Позена вона гаряче підтримала емансипацію селян³⁴. Відносно ж ставлення до нього суспільства у листі від 14 червня 1861 р., не сприймаючи інвективи Г.О. Милорадовича, стурбованого впливом сановного сусіда на його улюблену тітоньку, вона писала, висловлюючись водночас і щодо «аристократичності» роду її чоловіка:

Позен же жид, составивший себе имя из ничтожества, его все бранят, но нет ни одного вопроса до сей поры в России, где бы не советовались с ним. Все его бранят, потому что он со всеми на ножах, но везде оказывают ему уважение. Не успел он приехать в Одессу, на другое же утро Строганов [Новоросійський та Бессарабський генерал-губернатор – Т.Л.] явился к нему; в Вене Балабин [російський посланник у Відні – Т.Л.] тотчас посетил его, и Борятинский [князь, генерал-фельдмаршал, член Державної ради – Т.Л.] приехал нарочно в Вену к нему за советами; все это я сама видела. Все банкирские дома знают его в Европе, и сама эта ожесточенная брань доказывает ли, что Позен гениален, а иначе я не признаю его³⁵.

Зауважу, що цінність таких характеристик суттєво зростає, якщо врахувати, що у той час М. Позен не був обтяжений ніякими високими посадами.

Як можна побачити, у випадку з М. Позеном у проблемі «свій-чужий» тісно переплетені не тільки етнічний та регіональний, а й соціальний виміри. Причому, враховуючи те, що наш герой в історіографії закріпився в першу чергу в контексті вирішення в Росії селянської проблеми як поміщик, противник звільнення селян від кріпосної залежності, важливо зрозуміти, чи сприймалися цим реформатором відносини із залежними селянами у такій дихотомії – «свій-чужий». Ясна річ, ми не маємо можливості почути тут голос

³³ «До тебе прихильна, дарма, що кавалергард»..., с. 74–75.

³⁴ О.Б. Коваленко, С.О. Половникова, *Передмова*, с. 8–9.

³⁵ «До тебе прихильна, дарма, що кавалергард»..., с. 75–76.

позеновських селян. Лише за тим, як були облаштовані його українські та московські маєтності, можна спробувати перевести таку жорстку опозицію в розряд не «чужий», а «інший». Однак, якщо дослухатись до позицій М. Позена по селянській справі, можливо поставити під сумнів історіографічний образ цього «кріпосника».

У процесі підготовки Селянської реформи М. Позен неодноразово повторював, що може помилятися, що складна проблема реформування потребує серйозних міркувань та розрахунків багатьох зацікавлених та відданих людей. Він був готовий іти на обговорення та компроміси, погоджуватись зі слухними думками інших. Але, небайдужий, він не міг і не хотів мовчати, коли йшлося про «великое отечественное дело». На засіданні Полтавського губернського комітету 13 грудня 1858 р., відповідаючи у ході дискусії на закиди відносно апеляції до моральності членів Комітету, Михайло Павлович говорив:

Я вовсе не принадлежу к числу людей, проповедующих безпрестанно филантропию. Действительно, не филантропия, не увлечение сердца, а справедливость и право должны служить основанием к разрешению предстоящего нам вопроса³⁶.

М. Позен вважав, що не можна вести мову про подарунки, адже «помещики не могут дарить того, что им не принадлежит, а крестьяне наши совсем не так просты, чтобы приняли за подарок то, что они всегда считали своею собственностью. Я прошу не милости, не подарка: я прошу сознавать право крестьян. Именно потому что доселе обращалось мало внимания на права крестьян, они не уважали наших прав и нередко под них подкапывались». Отже, головне у розв'язанні проблеми дворянсько-селянських стосунків оратор бачив у визнанні прав селянства³⁷. О.В. Нікітенко, ознайомившись з позеновськими проектами, відносно їх засад 10 січня 1857 р. занотував у щоденнику:

Позен принимает четыре основные начала: православие, самодержавие, человечество и народность, но трем из этих идей дает другое значение, чем Уваров³⁸.

³⁶ *Ответы на вопросы Комитета Гг. Сахароваров...*, с. 173.

³⁷ *Бумаги по крестьянскому делу М.П. Позена*, с. 157.

³⁸ А.В. Никитенко, *Дневник*, т. 1, с. 454.

Важко сказати, у чому Михайло Павлович розходився з відомим міністром освіти. Однак, очевидно, народність він розумів не в етнічному, а в соціальному сенсі. «Положение народа он просто называет невыносимым», – писав петербурзький професор, вважаючи висловлену турботу про селян однією з ключових позицій його позеновського проекту.

Листування М. Позена також знімає підозри у прагненні відстоювати вузькостанові інтереси і в ставленні до селянства як до «чужого». Це була людина загальнодержавного масштабу, яка не могла думати виключно про себе. Навіть представляючи полтавське дворянство в Редакційних комісіях, М. Позен мислив ширше, хоча і розумів, що мусив виконати свій обов'язок перед регіональною спільнотою, яка його делегувала. В листі до Я.І. Ростовцева, перед тим, як подати свої розгорнуті міркування відносно «Положений» Редакційних комісій, М. Позен зазначив:

Я смотрю на дело одинаково как депутат и как эксперт.

Убеждения и совесть не зависят от положения, в которое случай ставит человека³⁹.

Відстоюючи перед Редакційними комісіями проект реформи полтавського дворянства, М. Позен відкидав можливі звинувачення його вузькостанового спрямування:

Мы далеки от того, чтобы защищать исключительно помещичьи интересы, но желаем, чтобы пользы и выгоды помещиков и крестьян были уважены равномерно⁴⁰.

А готовність дворянства до покращення побуту селян він підкреслював у листі до Я.І. Ростовцева від 5 листопада 1859 р.:

Помещик и при этом понесет огромные потери; но без них реформа не может устроиться и дворянство везде решилось уже на эту жертву. По крайней мере по всем проектам губернских комитетов мною рассмотренным, дворянство делает везде весьма значительные, из своего рабочего капитала, уступки, в пользу крестьян⁴¹.

³⁹ *Бумаги по крестьянскому делу М.П. Позена*, с. 271.

⁴⁰ *Ibidem*.

⁴¹ *Ibidem*, с. 297.

М.П. Позен ставився до реформи як до «вопроса крестьянско-помещичьего», тому не був байдужим, як вона завершиться і для дворянства, і для селянства, часто повторюючи:

[...] мы признаем положительно вредным для помещиков и еще более стеснительным для крестьян [...] чрезвычайно стеснителен для крестьян»; «признаем крайне разорительным для крестьян [...] к обоюдным пользам помещиков и крестьян и вообще к покойной и благополучной развязке великого отечественного дела⁴².

В офіційному та приватному листах до О.М. Княжевича 18 жовтня 1858 р., пропонуючи свій проєкт фінансового забезпечення реформи, Михайло Павлович, визнаний в Росії фінансист, зазначав:

Мне остается только высказать еще раз мое твердое, на знании быта помещиков и крестьян основанное, убеждение, *что без выкупа земли, т.е. без обращения крестьян в поземельных собственников, реформа не будет иметь хороших последствий ни для помещиков, ни для крестьян, ни для правительства* [виділено М. Позеном – Т.Л.];

Многое можно изменить, дополнить и пояснить в моем проекте; но основание должно остаться: надобно дать крестьянам средства сделаться поземельными собственниками, а землевладельцев вознаграждать безобидно за отчуждаемые от них земли. [...] расходы, которые понесет на это казна, вознаграждаются сторицею благосостоянием народа⁴³.

Змушений весь час виправдовуватись і весь час роз'яснювати свої позиції, М. Позен 5 листопада 1859 р. в одному з останніх письмових звернень до голови Редакційних комісій Я.І. Ростовцева ще раз відповідав на закиди опонентів у прагненні заради дрібного самолюбства ускладнити справу або «стеснить» селян на користь поміщиків:

Торжественно и положительно отвергаю всякое подобное обвинение и считаю недостойным оправдываться против него. От всей души желаю чтобы крепостное право было уничтожено⁴⁴.

⁴² Ibidem, с. 218, 220, 221, 222.

⁴³ Ibidem, с. 127.

⁴⁴ Ibidem, с. 272.

Так часто повторювані слова не можуть сприйматися інакше як переконання. Інша річ, що окремо необхідно розбиратись у причинах та змісті розбіжностей між різними групами реформаторів. Але сумніватися у його відвертості немає підстав. Незгодні з бюрократами-реформаторами, але небайдужі й активні представники дворянської спільноти готові були і прагнули працювати над вирішенням проблеми. Інша річ, що урядовий погляд сприймав її у першу чергу як селянську. Опоненти ж, подібно М. Позену, дивились на емансипацію як на селянсько-дворянську справу.

Завершуючи, зазначу, що не дивлячись на часті згадки цієї впливової на Полтавщині й «відомої в Росії людини»⁴⁵ в мемуарній та науковій літературі, і до цього часу не існує більш повного біографічного нарису, ніж той, що був вміщений І. Давидовичем у «Русском биографическом словаре»⁴⁶. Як справедливо написав П.П. Семенов-Тян-Шанський вже після появи цього нарису,

... струны громкие боянов не стали говорить о нем. [...]

И до сих пор его, во всяком случае, крупная и не лишенная достоинств личность еще не нашла себе биографа⁴⁷.

Ситуація не змінилась і насьогодні. Однак з очевидністю можна констатувати, що без врахування особливостей сприйняття цієї персоналії у різних етнічних та соціокультурних ландшафтах навряд чи це буде можливим.

Streszczenie

Na przykładzie Michajła Posena w artykule omówiona została pozycja nawróconych Żydów (konwertytów) wśród rosyjskiej elity. Żyd-przechrzta był w stanie osiągnąć wysoką pozycję w społeczeństwie, otrzymać tytuł szlachecki, brać udział w opracowaniu wielu ważnych projektów dotyczących reform w imperium.

Wyraźny wpływ na kształtowanie się historiograficznego wizerunku Michajła Posena miała walka ideologiczna w czasie przygotowywania reformy

⁴⁵ О.Б. Коваленко, С.О. Половникова, *Передмова*, с. 8.

⁴⁶ И. Давидович, *Позен Михаил Павлович*, с. 265–266.

⁴⁷ П.П. Семенов-Тян-Шанский, *op. cit.*, с. 64.

z 1861 roku oraz postrzegane w historiografii tendencyjne oceny jego pozycji przez „liberalnych biurokratów”.

Poszerzenie kręgu źródeł, rekonstrukcja działalności Posena w Połtawskim Komitecie Szlacheckim i Komisjach Redakcyjnych pozwala prześledzić położenie nawróconego Żyda w systemach „metropolia/peryferie”, „swój/obcy” i przełamać historiograficzną tradycję w postrzeganiu tego działacza powiatowego również na poziomie ogólnorosyjskim.

Summary

Using the example of Mikhailo Posen, the article discusses the position of Jewish converts among the Russian elite. The convert Jew was able to achieve a high position in society, receive a noble title, and take part in the development of many important projects regarding reforms in the empire.

The ideological struggle during the preparation of the 1861 reform and the biased assessments of his position by “liberal bureaucrats” perceived in historiography had a clear impact on the formation of Mikhailo Posen’s historiographic image.

Broadening the circle of sources and reconstructing Posen’s activities in the Poltava Nobility Committee and Editorial Commissions make it possible to trace the position of the converted Jew in the “metropolis/periphery”, “home/stranger” systems and break the historiographic tradition in the perception of this district activist also at the all-Russian level.

Słowa kluczowe: Żyd, Michajło Posen, konwertyta, przechrzta, Rosja, Imperium Rosyjskie, reforma 1861 roku w Rosji

Keywords: Jew, Mikhailo Posen, convert, conversion, Russia, Russian Empire, reform of 1861 in Russia

Bibliografia

Źródła

R., *На зарѣ крестьянской свободы (Материалы для характеристики общества) (1857–1861 гг.)*, «Русская старина» 1897, октябрь.-ноябрь.-декабрь., т. 92, с. 5–35

Бодянский П., *Памятная книжка Полтавской губернии за 1865 год*, Полтава 1865

- Бумаги по крестьянскому делу М.П. Позена = Memoires relatifs a la abolition du servage en Russie. Par M.P. Posen, Dresde[n] 1864*
- Записки сенатора Я.А. Соловьева о крестьянском деле, «Русская старина» 1900, г. 31, т. 101, кн. 1, январь*
- Еленев Ф.П., Первые шаги освобождения помещичьих крестьян в России, «Русский архив» 1886, № 7*
- Из записок барона (впоследствии графа) М.А. Корфа, «Русская старина» 1900, г. 31, т. 101, кн. 1, январь*
- «До тебе прихильна, дарма, що кавалергард»: Листи Є.І. Милорадович до Г.О. Милорадовича (1860–1865), упор. С.О. Половнікова, Чернігів 2002, с. 3*
- Корф М.А., Записки, Москва 2003 [тексты без сокращений по единственной публикации в журналах «Русская Старина» за 1899–904 гг., предоставленных издателю А.Л. Александровым]*
- Мальцев В.Н., Формирование центральных органов управления Кавказом: VI временное отделение и комитет по делам Закавказского края (1842–1845 гг.), The Bulletin of Adyghe State University: Internet Scientific Journal, http://www.vestnik.adygnet.ru/files/2007.2/448/maltsev_2007_2.pdf*
- Материалы для истории упразднения крепостного состояния помещичьих крестьян в России в царствование императора Александра II, Берлин 1860–1861, т. 2*
- Никитенко А.В., Дневник, т. 1, Ленинград 1955*
- О настоящем устройстве крестьян имения Позена Московской губернии в Богородицком уезде, «Журнал сельского хозяйства» 1858, № 8, раздел V*
- Ответы на вопросы Комитета Гг. Сахароваров, по Марьинскому свеклосахарному заводу, помещика М.П. Позена, Полтавской губернии Хорольского уезда, при с. Демяновке, «Журнал сельского хозяйства» 1855, № 6, с. 173–198*
- Письма Н.И. Греча к Ф.В. Булгарину, публикация и коммент. А.И. Рейтבלата, «Новое литературное обозрение» 2008, № 91, портал «Журнального Зала», <http://magazines.russ.ru/nlo/2008/91/gr9.html>*
- Приложения к трудам Редакционных комиссий по крестьянскому делу. Сведения о помещичьих имениях, т. 6: Полтавская губерния, Санкт-Петербург 1860*
- Прошение малороссийского шляхетства и старшины вместе с гетманом, о возстановлении разных старинных прав Малороссии, поданное Екатерине II в 1764 году, «Киевская старина» 1883, июнь*

- Семенов-Тянь-Шанский П.П., *Эпоха освобождения крестьян в России (1857–1861гг.) в воспоминаниях бывшего члена-эксперта и заведовавшегоделами Редакционных комиссий, Санкт-Петербург 1911, т. 1*
- Слабченко М.Є., *Матеріали до соціально-економічної історії України ХІХ століття*, Київ 1925, т. 1

Literatura

- Буланий М., *Життя та діяльність М. Позена в джерелах особового походження*, в: *Roxolania Historica=Historical Roxolania: наук. зб.*, вип. 2, ред. Ю.А. Святець, Дніпро 2019, с. 32–48
- Гольдин С., *Еврей как понятие в истории имперской России*, в: *Понятия о России: к исторической семантике имперского периода*, т. 2, ред. А. Миллер, Д. Сдвижков, И. Ширле, Москва 2012, с. 340–391
- Давидович И., *Позен Михаил Павлович*, в: *Русский биографический словарь*, под наблюдением А.А. Половцова, Санкт-Петербург 1905, с. 265–266
- Зайончковский П.А., *Отмена крепостного права в России*, Москва 1968
- Захарова Л.Г., *Самодержавие и отмена крепостного права в России 1856–1861*, Москва 1984
- Иванюков И., *Падение крепостного права в России*, Санкт-Петербург 1903
- Индова Е.И., *Крепостное хозяйство в начале XIX века. По материалам вотчинного архива Воронцовых*, Москва 1955
- Литвак Б.Г., *Переворот 1861 года в России: почему не реализовалась реформаторская альтернатива*, Москва 1991
- Литвинова Т., *«Поміщицька правда». Дворянство Лівобережної України та селянське питання наприкінці XVIII – в першій половині ХІХ ст. (ідеологічний аспект)*, Дніпро 2011
- Литвинова Т., *Позен Михайло Павлович*, в: *Енциклопедія історії України: додатк. Том*, кн. 1: А–Я, ред. В.А. Смолій, Київ 2021, с. 436–437
- Павловский И.Ф., *К истории Полтавского дворянства. 1802–1902. Очерки по архивным данным*, т. 2, Полтава 1907
- Чернуха В.Г., *Совет министров в 1857–1861 гг.*, «Вспомогательные исторические дисциплины» 1973, вып. 5, с. 90–117
- Чулков Н.П., *Русское дворянство еврейского происхождения*, «Вестник архивиста» 2002, № 4–5, с. 294–309
- Шандра В.С., *Рец. на: П. Захарченко. Розвиток права власності на землю в Україні (середина XVIII – перша чверть ХХ ст.)*, Київ 2008, «Український історичний журнал» 2008, № 6, с. 219–222